

21) синтетички је изнио неке карактеристике и значај Лењиновог учења у развоју савременог социјализма и његовог даљег унапређивања. У чланку — *Раднички покрет у Далмацији од 1870. до конгреса уједињења 1919 (23—70)* Форотетић је веома документовано по етапама изложио развој овог покрета. Прва етапа обухвата вријеме од 1863. до 1897. године и карактерише се формирањем друштва по угледу на слична у Трсту и Аустрији. Друга обухвата вријеме (1897—1902) када се појављују прва социјалистичка, синдикална и политичка друштва. Трећи период (1902—1907) од првог конгреса радничког покрета у Далмацији до самосталног иступања далматинских социјалиста на парламентарним изборима. Четврта етапа обухвата вријеме од тада до почетка првог свјетског рата (када је престала активност покрета). Четврта тече од почетка рата па до Оснивачког конгреса Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста). Вјeko Омашић у чланку *Побуна у Каштел-Лукишићу 1897. против феудалних повластица обитељи Macheli — Vitceuri (71—82)* приказао је ток односа између поменутих породице и становника Каштел-Лукишића. *Комунистичка партија Хрватске у опћинским изборима 1940. на подручју Далмације (95—112)* предмет је расправе др

Ивана Јелића. Рад је заснован на богатој архивској и другој документацији. Драго Гиздић пише *О развоју далматинске индустрије и о класној борби у њој до почетка народноослободилачке борбе (147—262)*. Гиздић је ово питање обрадио у два дијела. Рад се базира на богатој архивској документацији. Биосковски батаљон „Јозо Јурчевић“ (313—338) предмет је расправе Мирослава Ујдуровића. Недељко Кујунџић пише о *Механичкој радници у Биокову (339—356)*. О културно-просвјетном раду у југословенском збјегу у Египту (357—380), пише Анте Палавршић. Јосип Плеко пише *Како је пељешачка партизанска чета „Никола Бојановић“ заузела Оребић (381—388)*. Предмет расправе Валентина Уранија је *Неколико питања о народноослободилачким одборима на задарском подручју (389—412)*. *Концентрациони логор на отоку Зларину (413—423)* предмет је расправе Томислава Ерака.

У Зборнику су објављена и два интересантна сјећања из историје Комунистичке партије у Далмацији између два рата: Франца Клопчића *Сјећања на раднички Сплит 1925. године (83—93)* и Ива Амулића *Сјећања на дјелатност радничког покрета и Партије у Далмацији од 1937—1940. године (263—311)*.

Ј. Р. Бојовић

ДР РАДМИЛА ПЕТКОВИЋ-ПОПОВИЋ И ВУКОМАН ШАЛИПУРОВИЋ:
„СРПСКЕ ШКОЛЕ И ПРОСВЕТА У ЗАПАДНИМ КРАЈЕВИМА СТАРЕ
СРБИЈЕ У XIX ВЕКУ“

Општинска заједница образовања Прибој 1970

Појам Стара Србија као географски назив настао је у XIX вијеку под утицајем промјена изазваних ослободилачким ратовима Србије и Црне Горе. То је, према ауторима, географски „простор између Таре, Увца и Ибра, од његовог уласка у Ибарску клисуру па до варошице Рашке“. Тим појмом је, дакле, обухваћен простор на ком се формирала ранофеудална држава Рашка.

Вриједност ове књиге је, поред осталог, у томе што обрађује историју једног релативно ужег региона који још није темељито проучен. Овом послу аутори су пришили на тај начин што су у први план ставили проучавање изворних докумената из богатих фондова и збирки архива Србије. Разумљиво, у свом раду су користили и неколико студија које третирају друштвене и економске односе, па

узредно и просвјетне прилике у тзв. Новопазарском Санџаку.

Пошто је у овом крају изукрштаност интереса разних држава (Аустрије, Турске, Србије и Црне Горе) током проучаваног периода долазила до пуног изражаја, то је имало утицаја и на просвјету у овом региону. У својој књизи аутори то и истичу (а Шалигуровић је у својим досадашњим студијама освјетлио важнија историјска збивања у Санџаку с краја XIX и почетка XX вијека).

Осврћући се на административну подјелу, а посветивши пуну пажњу општим приликама овога краја, који је до прије 60 година био најзаосталији дио Европе, аутори сликовито приказују ту заосталост, општу биједу краја и тежњу становништва за социјалним и националним ослобођењем. Некада најразвијенији регион Немањина Србије стицајем историјских околности, наћи ће се, добрим дијелом, на таквом беспуњу које ће условити општу привредну заосталост, а знатним дијелом и друштвену обамрлост. Рушевине цркава и манастира подсећаће становништво на некадашње друкчије стање, а очи гладних, понижених и презрених биће већ од 70-тих година прошлог вијека упрте у слободну Србију и Црну Гору. Посљедица туђинске кнуте биће сеоба за Србију, а понекад и за Црну Гору. Налазећи се ту, на природној спони двију братских држава, становници тога краја своје ослобођење очекиваће отуда, а да ли ће оно доћи од једне или друге или обадвје заједно — за санџачког сељака ће бити ирелевантно.

Српско грађанство, организовано у својим црквено-школским општинама, свјесно да модерне трговине, банкарства па ни националног ослобођења без просвијећености нема, свесрдно помаже отварање школе. Ипак, општа, а свједствено томе и културна заосталост биће задуго карактеристика тога краја, и то за становништво обје конфесије. Код Муслимана је доминирало вјерско васпитање, а неписменост је и код њих била опш-

та. У Новопазарском Санџаку, по ауторима, није било ни једне свјетовне средње школе. У неколико градова постојале су руждије (врста нижих гимназија), приступачне становништву обје конфесије. Опремљеност и кадровска снабдјељеност ових школа била је испод свих европских норматива. Те прилике, прилично успјешно, мада не увијек и систематично, освјетљене су у овој књизи.

У првом дијелу књиге аутори су изложили стање просвјетних прилика у Србији и организацију просвјетног рада српске владе и других институција у крајевима под турском управом. Приказана је просвјетна политика уставобранитељског режима, извођена на принципима Гарашанинова „Начертанија“. Тако, почетком 1857. године школа у Бијелом Пољу, која је, по ауторима, радила и у првој половини XIX вијека, добија као поклон српске владе 200 књига. Потписник наредбе о помоћи је лично кнез Александар Карађорђевић. Поред пошљици у књигама, Србија се старала и о одашљању учитеља и њиховом издржавању. Карактеристично је, по ауторима, да промјена режима у Београду није условљавала никакву промјену у погледу ове помоћи, па ће се школи у Бијелом Пољу и другим она наставити и за вријеме друге владе кнеза Милоша и Михаила.

Ни школовање питомаца из ових крајева није било занемарено. То су тзв. благодејанци, које је српска влада школовала у својим завојима у Београду, Ужицу, Нишу, Крагујевцу и другдје. Завршивши школе у Србији, питомци се у већини враћају у свој крај, гдје раде у школи и постају истакнути национални радници, борци за ослобођење Санџака и сједињење овог са Србијом и Црном Гором. Од становништва су много боље примљени него учитељи са стране, јер међу овим другима је често било и људи сумњивог морала. То је заглазило и српска влада, па је већ 1860. у Србији школовано тридесетак благодејанаца.

Ангажованост Србије на помоћи школама ових крајева, по ауторима, могла би се подијелити на 3 периода: први — од формирања одбора за помоћ тим крајевима 1868. до 1876, други период означава вријеме стагнације и то од 1876. до абдикације краља Милана, а трећи период од 90-тих година — доба појачане активности Србије, што се очитује и отварањем конзулата у Приштини, Македонији и Солуну и отварањем, заслугом Стојана Новаковића, српске штампарије у Цариграду, у којој су штампани уџбеници на српском језику за школе у Турској. Подозривост турских власти према овим уџбеницима била је мања него према оним из Београда. Тада је у Цариграду почео излазити и „Црногорски гласник“, који је често писао о приликама у европској Турској. Дописници су често сами учитељи, а то навлачи на њих мржњу локалних власти, па шиканирање и затварање учитеља није ријетка појава.

У књизи су до детаља, понекад доста ситних и наизглед небитних, обрађена питања која се односе на наставни кадар, организацију службе школског надзорништва, појаву првих читаоница, материјални положај школа, појаву првих добротвора и приложника. Освијетљена је изузетно значајна улога београдских књижара који су те крајеве снабдијевали уџбеницима и другим књигама. Описан је изузетно тежак и ризикантан транспорт књига, као и улога српских цариника на том послу.

Недостатак ове књиге, сматрамо, јесте у томе што поред заиста импресивно великог броја докумената из Србије није коришћена и грађа из архива Црне Горе. Чини се да би у том случају проблем био много боље и објективније освијетљен, избјегла би се једностраност у сагледавању проблема и неки недовољно критични закључци. Разумљиво, због међусобних размирица и династичких сукоба Београда и Цетиња долазило је до дисхармоничних и за школство тих крајева штетних појава, али кривица свакако није на једној стра-

ни. До таквог закључка се долази при једностраном коришћењу докумената, а тим прије кад се пуна вјера поклања извјештају неког цариника или агента.

Истина, аутори истичу да до штетних посљедица није долазило само због београдско-цетињског ривалства, већ и због супарништва појединих група на самом терену. Уосталом, београдско-цетињско ривалство могло се осјетити само у дјеловима пљеваљског, бјелопољског и беранског краја, док су сукоби група око патроната у црквено-школским општинама захватили шира подручја.

У даљим поглављима књиге описани су морални и стручни лик учитеља, услови рада, извори прихода школа, број ученика по појединим школама, утицај школе на средину, добавка уџбеника, часописа и књига, садржај појединих књига (он је морао бити политички неутралан), школовање и распоdjела учитељског кадра, оснивање пљеваљске гимназије, школски програми, стручна спрема учитеља, успех ученика и др.

У посебном дијелу књиге изложен је историјат школа у нововрошком, прибојском, пријеполском, сјеничком, новопазарском, пљеваљском, бјелопољском и беранском крају. Историјат појединих школа дат је у форми летописа (година отварања, евентуални прекид рада, редосљед учитеља, број ученика по годинама, евентуални ревизори итд.). Даље, отргнута су од заборава многа имена првих посленика културе у Санџаку. Недостатак извора из архива Црне Горе условио је да се неке школе које је издржавала Црна Гора и не помињу, што се на примјеру бјелопољског и пљеваљског краја нарочито запажа.

Наш закључак би био да књига представља значајан допринос културној историји једног региона који је дуже од осталих наших крајева био под турском влашћу. То је солидна основа за даља, све-странија истраживања у том правцу.

Жарко Шћепановић